

Araştırma Makalesi

Küresel Kapitalist Yeniden Yapılanma Sürecinde Turizm ve Ulusötesi Turizm Şirketlerinin Yeri

Zelal BEYAZ*

ORCID ID: 0000-0002-1044-1964

Öz

Kapitalizm, 1970'li yıllarda bir dizi yapısal krizle sarsılmasının ardından kendisini neoliberalizm olarak adlandırılan bir paradigmayla yeniden üretmiştir. Erken kapitalistleşmiş ülkelerin neoliberalizm doğrultusunda yeniden yapılandırılması, sermayenin bu ülkeler içinde yoğunlaşmasını sağlamış ve sermaye fazlasının küresel ölçekte karlı açılım fırsatları arayışını harekete geçirmiştir. 1980 sonrası hızlanan neoliberal küreselleşmeyle birlikte imalat sektörü küçülürken; hizmet sektörleri sermayenin yeni limanlarına dönüşmüştür. Bu süreçte küresel ekonomide önemi giderek artan ve birçok ekonominin en büyük endüstrilerinden biri haline gelen turizm, sermaye birikiminin önemli bir aracına dönüşmüştür. Diğer taraftan, küresel kapitalist yeniden yapılanma sürecinde az sayıdaki ulusötesi turizm şirketinin turizm endüstrisindeki yoğunluğu da artmıştır. Günümüzde turizmin birçok ekonominin en büyük endüstrilerinden biri olduğu ve küresel ticarete öneminin giderek arttığı iddialarına karşın, yakın zamana kadar turizme yönelik araştırmalar eleştirel ekonomi politik analizden büyük ölçüde kopuk kalmıştır. Bu bağlamda literatür taraması yöntemi kullanılarak yürütülen bu çalışmanın iki amacı vardır. Birincisi, alanyazında bahsi geçen boşluğa dikkat çekmektir. İkincisi, küresel kapitalist yeniden yapılanma sürecinde ortaya çıkan farklılaşmış turizm ticaretinin ve gittikçe güçlenen ulusötesi turizm şirketlerinin hem turizmdeki güç kaynaklarını hem de eşitsizlikleri ne şekilde ve ne ölçüde dönüştürdüklerini değerlendirmek suretiyle literatüre katkı sunmaktır. Çalışma, turizmin yalnızca neoliberal küreselleşmeden etkilenen edilgen bir süreç değil

---

Makale gönderim tarihi: 21.08.2019 Makale kabul tarihi: 09.11.2019

* Dr. Öğr. Üyesi, Nişantaşı Üniversitesi, İİSBF, Ekonomi ve Finans Bölümü, zelalbeyaz@gmail.com

aynı zamanda onunla karşılıklı etkileşim içinde olduğu; kapitalist genişlemenin bir aracı olarak turizmin küreselleşme sürecine ve neoliberalizmin piyasa egemenliğine katkı sağladığı sonucuna varmaktadır. Neoliberal küreselleşme güçleri turizmde giderek daha ayrılmış ve karmaşık bir üretim, dolaşım ve mübadele coğrafyasının ortaya çıkmasına yol açmış ve turizmdeki kurumsal kontrolün asimetrik yapısını güçlendirmiştir. Bu süreçte ulusötesi turizm şirketleri ise kapitalist genişlemeyi kolaylaştırmıştır. Dahası az sayıdaki büyük ulusötesi turizm şirketlerinin sahip oldukları tekelleri küreselleşmiş bu şirketlerin endüstriyel olarak yoğunlaşmalarını ve ulusötesi kurumsal güçlerini büyütmelemlerini sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: turizm, kapitalizm, küreselleşme, neoliberalizm, ulusötesi turizm şirketleri

Tourism within The Global Capitalist Restructuring Process and the Role of Transnational Tourism Companies

Abstract

After being shattered by a series of structural crises in 1970s, capitalism reproduced itself in a paradigm called neoliberalism. The restructuring of advanced capitalist countries towards neoliberalism enabled global capital to concentrate within these countries while searching for profitable expansion opportunities on a global scale. While the manufacturing sector contracted with the accelerated neoliberal globalization after 1980s; service sectors have become new ports of capital investment and tourism has been one of the largest industries of many economies as well as an important instrument for capital accumulation. On the other hand, the density of the few transnational tourism companies in the tourism industry has increased within the global capitalist restructuring process. Despite the claim that today tourism is one of the biggest industries of many economies and its importance in global trade is increasing; until recently, tourism-oriented research has largely been disconnected from critical political economy analysis. This study, which is based on the review of literature, has two objectives. The first is to draw attention to the deficiency in the literature. The second is to contribute to the literature by evaluating how and to what extent differentiated tourism trade and transnational tourism companies have transformed both power resources and inequalities in tourism industry. This study suggests that tourism is not only a passive recipient of neoliberal globalization but also a reciprocal respondent to it. Tourism, as a means of capitalist expansion, contributes to the globalization process and market domination. Globalization of the tourism industry has led to the disintegration of the production of tourism services on the one hand, internationalization of property structures

and the increase of outsourcing on the other. Neoliberal globalization has strengthened the asymmetric structure of institutional control in tourism. Within the process, transnational tourism companies have facilitated capitalist expansion. Moreover, the monopolistic control has enabled these globalized companies to concentrate industrially and grow their transnational corporate power.

Keywords: tourism, capitalism, globalization, neoliberalism, transnational tourism companies

Giriş

Turizm, modernist kalkınma felsefesinin hakim olduğu dönemde (Yeldan, 2002), bir taraftan istihdam artışını, döviz girişini, teknoloji transferini ve sermayenin gelişimini sağlayacak diğer taraftan “modern değerler”in yaygınlaşmasına aracılık edecek bir kalkınma stratejisi olarak sunulmuştur. Dönemin bu egemen anlayışı turizmin, istihdam ve gelir yaratarak ekonomik büyümeye katkı sağlayacağı ve ekonomik faydaların “gelişmiş bölgeler”den “az gelişmiş” bölgelere yayılacağını savunmuştur. II. Dünya Savaşı sonrası bağımsızlığını yeni kazanmış olan çok sayıda devlet de, devlet temelli turizm kalkınma modelini benimsemiştir.

Ancak 1970’li yıllarda kapitalizmin içine girdiği yapısal krizden çıkış adına Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası öncülüğünde neoliberal ideoloji doğrultusunda şekillendirilen yapısal uyum programlarının gereği olarak turizm yatırımlarında devlet girişimi azaltılmaya başlanmıştır. Uygulamaya konulan bu politikalar ayrıca turizmle doğrudan ilintili olan karayolu, demiryolu gibi ulaşım sistemlerinin, altyapı yatırımlarının ve sağlık hizmetlerinin de özelleştirilmesine yol açmıştır. Sermayenin devlet iktidarını ve coğrafi sınırlamaları aşan hareketliliği üzerine inşa edilmiş olan neoliberalizm, küresel sistemde farklı seviyelerde olmakla birlikte sayısız ticaret anlaşmasına ve hükümet politikasına nüfuz etmiştir (Bianchi, 2002: 295).

Neoliberal birikim modeliyle sermayenin uluslararası akışkanlığı daha önce olmadığı kadar artmış; bu durum bir taraftan bireylerin sınıfsal konumlarını etkilerken, diğer taraftan sermayenin küresel düzeyde bir rekabet içine sürüklenmesine yol açmıştır. Bir yandan karlılık oranlarını ve pazarı genişletme arzusu, diğer taraftan küresel kapitalizm koşullarında giderek artan rekabet sorunu ulus devletler düzeyinde hizmet ticaretinin serbestleştirilmesiyle çözüme kavuşturulmaya çalışılmıştır (Güzelsarı, 2003: 120)

1980’lerin borç krizi ve yapısal uyum programlarının yıkıcı mirasından sonra ise kalkınma politikaları yapısal uyuma yönelik sert piyasa reformlarından, yoksulluğun azaltılmasını ve “sürdürülebilir kalkınma”yı hedefleyen mikro düzeydeki müdahalelere yönelmiş (Dünya Bankası, 1989, 1992); imalat sektöründe karlar düşerken hizmet sektörü görece karlı hale gelmeye başlamıştır. “Sanayisizleşme” olarak da kavramsallaştırılan bu süreçte turizm, bir kalkınma seçeneği olmaktan çok küresel ekonomiye açılan bir kapı olarak değerlendirilmiştir.

Sermaye birikiminin önemli araçlarından biri olan turizm endüstrisinin küreselleşmesi, farklı ölçeklerde ortaya çıkan çeşitli aktörler ve kurumlar arasındaki ilişki ağlarının gelişmesiyle şekillenmiştir. Kitle turizminin gelişimine yönelik neoliberal politikaların sürdürüldüğü 1980'li ve 1990'lı yıllarda IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşlar tarafından turizmin gelişiminde özel sektörün önemi vurgulanarak, devletin sektör için etkinleştirici bir rol oynaması ve özel şirketlerin turizm sektörüne yatırım yapmaları yönünde birtakım teşvik edici teminatlar sunması gerekliliği öne sürülmüştür (Telfer, 2002: 58). Diğer taraftan çeşitli uluslararası kuruluşlar arasında daha fazla ekonomik serbestleşmenin ekonomik büyümeyi sağlayacağı yönündeki fikir birliği; turistlerin ve emek gücünün sınır ötesi hareketliliğini kolaylaştırmak ve turizm yatırımlarını serbestleştirmek amacıyla yapılan bölgesel işbirliği anlaşmalarının da temelini oluşturmuştur (Hall, 2000). Tüm bu gelişmeler sonucunda küresel turizmin 1990'lı yılların başında bir bütün olarak dünya ekonomisinden yirmi üç kat daha hızlı büyümesiyle birlikte, sermaye cephesinde turizm endüstrisine odaklanmanın yoğunluğu da artmıştır (Badger, 1996: 10).

Turizm endüstrisi 1970'li yıllardan günümüze hızla büyümüş ve küresel ticaretteki önemi de giderek artmıştır. Birleşmiş Milletler Dünya Turizm Örgütü (UNWTO)'ne göre 1950 yılında 25 milyon olan uluslararası turist varışları sayısı 1980 yılında 278 milyona, 2000 yılında 674 milyona, 2017 yılında ise 1.323 milyara yükselmiştir. 1950 yılında 2 milyon ABD doları olan uluslararası turizm gelirleri ise 1980 yılında 104 milyon ABD dolarına, 2017 yılında ise 1.340 milyar ABD dolarına yükselmiştir (UNWTO, 2018). Diğer taraftan küresel kapitalist yeniden yapılanma biçiminin getirdiği örgütsel ve yapısal dönüşümler, temel sektörlerin, pazarların ve dağıtım kanallarının üzerindeki hakimiyetleri sayesinde tekeli avantajı kullanan büyük, bütünleşik ve kurumsal turizm işletmelerinin daha fazla büyümelerini sağlamıştır (Mosedale, 2006). Zamanla az sayıdaki ulusötesi turizm şirketinin turizm endüstrisindeki yoğunluğu da artmıştır.

Sermaye birikiminin önemli bir yolu olan turizm endüstrisinin göreceli ve artan önemi göz önüne alındığında, turizmin politik ekonomisine ilişkin eleştirel çalışmaların görece azlığı oldukça şaşırtıcıdır. Bu bilgiler ışığında bu çalışmanın iki amacı vardır. Birincisi, literatürde bahsi geçen boşluğa dikkat çekmektir. İkincisi, küresel kapitalist yeniden yapılanma sürecinde ortaya çıkan farklılaşmış turizm ticaretinin ve gittikçe güçlenen ulusötesi turizm şirketlerinin hem turizmdeki güç kaynaklarını hem de eşitsizlikleri ne şekilde ve ne ölçüde dönüştürdüklerini değerlendirmek suretiyle literatüre katkı sunmaktır. Çalışmanın amacı doğrultusunda önce küreselleşme olgusu, kapitalizmin yeniden yapılanma biçimi olarak neoliberalizm ve neoliberal politikalar doğrultusunda şekillenen küreselleşme süreci ele alınmaktadır. Ardından küresel kapitalist yeniden yapılanma sürecinin turizmde ortaya çıkardığı dönüşüm ve bu süreçte ulusötesi turizm şirketlerinin yeri tartışılmaktadır. Çalışma genel bir değerlendirmenin ve gelecekteki çalışmalara yönelik önerilerin yer aldığı sonuç bölümüyle tamamlanmaktadır.

Küreselleşme Olgusu, Neoliberalizm ve Küresel Kapitalist Yeniden Yapılanma Süreci

Küreselleşme, günümüz dünyasında iktisattan, siyaset bilimine, sosyolojiden, felsefeye farklı disiplinler içerisinde en fazla tartışılan konuların başında gelmektedir. Dolayısıyla küreselleşmeye ilişkin pek çok farklı yaklaşımı ve kuramı içeren zengin bir literatür mevcuttur. Bununla birlikte, küreselleşme bir soyutlama olmaktan ziyade bir bütün olarak herkesin günlük yaşamını doğrudan etkileyen hızlı ve akışkan bir süreçtir (Stearns, 2009: 160-161).

Genel olarak küreselleşme, dünya ekonomisini oluşturan iktisadi alanın ve toplumsal kesimlerin birbirlerine ve giderek artan ölçüde dünya piyasalarına eklemlenme sürecini ifade etmektedir (Bourdieu, 1998). Başka bir deyişle küreselleşme, dünya ekonomilerinin bütünleşmesi yani dünyanın tek bir pazar altında entegrasyonudur (Britton, 1991). Boratav (1997: 25), uluslararası sermayenin ağırlıklı olarak erken kapitalistleşmiş ülkelerde yoğunlaşmış olmasından ötürü küreselleşmeyi sömürünün yeni adı ve çağdaş biçimi olarak tanımlamaktadır.

Wallerstein (2012) küreselleşmenin yeni bir olgu olmadığını; aksine küreselleşmenin kapitalizme içkin; onun bir gerekliliği ve aynı zamanda doğal bir sonucu olduğunu belirtmektedir. Wallerstein (2012)'a göre kapitalist dünya ekonomisinin beş yüz yıllık seyri içinde son iki yüz yıllık dünya tarihinde iki ayrı salınım altında küreselleşme evrelerine rastlanmaktadır. İlk evre, 1870-1914 yılları arasında kapsayan, üretim ve ticaretteki artışla nitelenen küreselleşme evresidir. Bu ilk küreselleşme evresinin temel özelliği, ticaret ilişkilerinde ve para piyasalarında norm olarak altın standardının kabul edilmiş olmasıdır. Küreselleşmenin bu ilk dalgası 1914 yılında I. Dünya Savaşı'nın başlaması ve Sovyetler Birliği'nin öncülüğünde kapitalizme karşı yeni bir dünya sisteminin kurulması sonucunda kesintiye uğramıştır. İkinci evre ise, iki dünya savaşı ile ulus devletlerin görece bağımsız ticaret ve kalkınma politikalarıyla şekillenen küreselleşme sürecidir. Bu süreç, neoliberal anlayış doğrultusunda paranın ve sermayenin küresel ölçekte dolaşımı üzerinden tanımlanmaktadır. Nitekim 1970'li yıllara kadar başta Batı Avrupa olmak üzere erken kapitalistleşmiş ülkelerde sermayenin serbest dolaşımı söz konusu olmamış (Kazgan, 2005: 174); 1970'li yıllardan itibaren sabit kur sisteminin ve sermaye üzerindeki kontrollerin terk edilmeye başlanmasıyla uluslararası finansal hareketler yaygınlık kazanmıştır (Hirst ve Thompson, 1996: 78). Dolayısıyla 1970'ler sonrası küreselleşme süreci, kapitalizmin 19. yüzyıldan günümüze içinde bulunduğu ve 1870-1914 yılları arasında dünya finans ve mal piyasalarında hakimiyetini sürdüren küreselleşme dalgasının bir devamı niteliğindedir. Bu bağlamda küreselleşmeyi kapitalizmden soyutlamak bir yana, küreselleşme kapitalizmin bir boyutu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Neoliberalizm ise piyasaları devlet müdahalelerinden “kurtarmak” için 19. yüzyılın neo-klasik ekonomisini canlandıran bir ekonomik yaklaşım olarak ortaya çıkmıştır. Neoliberalizm paradigmasının belirli bir başlangıç tarihi olmamakla

birlikte; 1930'ların sonlarında neoliberalizmi Keynesyen anlayışa bir alternatif olarak sunmak üzere tartışmalar başlamıştır. Friedrich von Hayek'in (1944) Kölelik Yolu adlı çalışması da onu neoliberal düşüncenin geliştirilmesinin baş kahramanı olarak konumlandırılmasını sağlamıştır. Daha sonra 1947 yılında kurulan ilk neoliberal düşünce kuruluşu olan Mont Pelerin Derneği, yalnızca devletler ve piyasalar arasındaki mevcut ilişkiye bir alternatif sunmakla yetinmemiştir. Bu kuruluş aynı zamanda neoliberalizmi Keynesyen politikaların ortaya çıkardığı sorunların çözümünde makbul ve kaçınılmaz bir proje olarak konumlandırmak amacıyla uluslararası ağları içinde geniş kapsamlı bir söylem geliştirme programı yürütmeyi amaçlamıştır (Plehwe, 2009).

Zaman içerisinde neoliberal ideoloji farklı coğrafyalara ve toplumlara yayılmıştır. Neoliberalizm, 1970'li yıllarda kapitalizmin yapısal krizleri sonucunda toplumun refahını sağlamak üzere devletin piyasaya müdahalesini öngören Keynesyen politikaların sorgulanmaya başlamasıyla yükselişe geçmiş ve nihayetinde egemen politik ekonomik söylem olmayı başarmıştır. Bu bağlamda neoliberalizm; hem kapitalist sistemin çarklarını döndüren aynı zamanda onu besleyen ve tarihsel olarak devamlılığını garanti eden bir dinamik olarak karşımıza çıkmaktadır. Çok boyutlu olan kapitalizmin bu yeniden yapılanma biçimini ekonomi politikalarında, politik karar mekanizmalarında, sosyal politikalarda ve uygulamanın öncül formlarında görmek mümkündür (Jessop, 2008).

Neoliberal düşüncenin savunucuları devlet öncülüğünde özelleştirme, devlet kontrollerinin tedricen kaldırılması ve liberalizasyon politikalarının uygulanması yoluyla kaynakların tahsisinin en iyi şekilde sağlanacağını ileri sürmüşlerdir (Mason, 2015: 87-94). Neoliberalizm her türlü devlet müdahalesinden arındırılmış bir serbest piyasalar ütopyası yaratma arzusuna dayansa da; bu anlayışta devlete biçilen rol sermayenin yeniden dağıtımını kolaylaştıracak düzenlemeleri ve mekanizmaları hayata geçirmek olmuştur. Neoliberalizmde piyasa, devletin "küçülmesi" sonucunda kendiliğinden ortaya çıkmamakta; aksine devletin aktif olarak müdahalesini gerektirmektedir.

"Serbest piyasa" ekonomisi temelinde ekonominin liberalleşmesini, devletin ekonomiye müdahalesinin ortadan kaldırılmasını ve paradoksal bir şekilde devlet öncülüğünde özelleştirmeleri savunan neoliberal ideoloji, bir taraftan zenginliğin kaynaklarının biçim değiştirmesine; diğer taraftan dünyanın metalaşmasına yol açmaktadır (İnsel, 2008).

Neoliberalizm sadece piyasaların serbestleştirilmesi, ticaretin önündeki engellerin kaldırılması ve bir "laissez faire" ideolojisi değildir. Neoliberalizm aynı zamanda bir düşünme ve hissetme biçimini, Batı toplumlarında ve Batı yolunu takip eden tüm toplumlarda belli bir yaşam formunu ve normunu tanımlayan bir ideolojidir. Bu ideoloji, halkların birbirleriyle iktisadi mücadeleye girmesini, herkese genelleşmiş bir rekabet ortamında yaşamayı buyurmakta; piyasa norm-

larına göre toplumsal ilişkileri düzenlemekte ve başta birey olmak üzere her şeyi dönüştürmektedir. Aslında neoliberalizm, kapitalizmi her türlü arkaik referanslardan kurtaran çağdaş kapitalizmin aklıdır. Başka bir deyişle kapitalizmin çağdaş dinamiği olarak neoliberalizm; kapitalist sistemin çarklarını döndüren, onu besleyen ve tarihsel olarak devamlılığını garanti eden dinamiktir (Dardot ve Laval, 2012).

Bununla birlikte Castree (2010) klasik liberalizm ile neoliberalizm arasındaki üç temel farklılığa dikkat çekmektedir. İlk olarak, neoliberalizm Fordist-Keynesyen sistemin iç içe geçmesinden sonra klasik liberalizmi canlandırmış; onu liberalizmden ve Büyük Buhran'a yol açan birikim krizinden ayırştırmak için yeniden markalaştırmıştır. İkincisi, neoliberalizm bireysel özgürlükleri ekonomik özgürlükler olarak değerlendirmektedir. Neoliberalizm özel mülkiyet özgürlüğünün maksimize edilmesini ve onun bireysel özgürlükle bağlantısını, kişisel özgürlüğü en üst düzeye çıkarmak için piyasa özgürlüğünü en üst düzeye çıkarma şartına bağlamaktadır. Buna göre bireyler "serbest piyasalara" girebilmek ve bu yolla homo economicus olabilmek için faaliyetlerini gerekli entellektüel, sosyal, beşeri ve kültürel sermayeyi edinmek adına kullanmalıdırlar. Üçüncüsü, neoliberalizm stratejik bir biçimde "neoliberal düşünce ortaklarının epistemolojik bir projesi" olarak sürdürülmesi (Hardin, 2014: 214); IMF ve Dünya Bankası gibi küresel ölçekteki kurumlar tarafından yapısal uyum programları aracılığıyla yaygınlaştırılması noktasında klasik liberalizmden farklılaşmaktadır. Vurgulanan bu farklılıklar doğrusal bir yörünge ve ortak bir amaç öne sürmekle birlikte; neoliberalizmin zikzak oluşturan tarihçesi, günümüz neoliberal yapının çelişkili, koşullu ve inşa edilmiş doğasını hatırlatma görevi görmektedir (Peck, 2008: 4).

Foucault (2010: 120-134) neoliberalizmin politik bir ideolojiden, bir ekonomi politikasından veya bir siyasal doktrinden daha fazlası olduğunu belirtmektedir. Foucault'a göre neoliberalizm aynı zamanda devletin ve toplumun "iktisadileşmesine (economization)" dayalı politik bir rasyonalitedir. Neoliberalizm, insan varlığının tüm alanlarına piyasa mantığını özellikle rekabet ilkesini yaymaktadır. Bu nedenle Foucault (2010: 142) neoliberalizmin devletin "geri çekilmesi"ne ve yaşamın tüm boyutunun metalaşmasına indirgenemeyeceğini savunmaktadır. Neoliberalizm, tüm toplumsal birimleri, başka bir deyişle inşa edilen girişimci bireyleri, toplumları ve devletleri rekabetçi neoliberal düzenle uyumlu hale getirmek için bir temel dönüşüm sürecini zorunlu olarak içermektedir (Foucault, 2010: 120).

Neoliberal ideoloji doğrultusunda şekillendirilen ve 1970'li yılların ortasından günümüze dünya genelinde uygulanan neoliberal politikaların uluslararası aktörleri ise IMF ve Dünya Bankası olmuştur. Bu kuruluşlar, temel önceliği kamu harcamalarını kısmak olan yapısal uyum programlarıyla "gelişmekte olan ülkeleri" sisteme entegre etmeye çalışmışlardır (Roney, 2011: 66). Neoliberal politikalar

ise ilk olarak, General Pinochet'in 1973 yılında askeri darbeye iktidara gelmesinden sonra IMF'yle iş birliği içerisinde Chicago Üniversitesi'nin iktisat profesörü Milton Friedman'ın eski öğrencilerinin çeşitli görevlerle yetkilendirildiği Şili'de uygulanmıştır.

1980'li yılların ortalarına gelindiğinde uluslararası kalkınma kurumları ve finansal kurumlar devlet öncülüğündeki kalkınmanın "başarısızlığı" olarak değerlendirdikleri sorunları gidermeye yönelik serbest piyasaya dayalı bir dizi ekonomi politikası dayatmaya başlamıştır (Kiely, 1995: 122-124). Erken kapitalistleşmiş Batılı toplumların sermayenin önündeki uluslararası bariyerleri kaldırmaya yönelik adımları her ne kadar II. Dünya Savaşı sonrasında 1946 yılında kurulan Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Antlaşması (General Agreements on Tariffs and Trades/GATT) ile atılmışsa da kapitalizmin bir idolojik güç olarak ortaya çıkması ve ekonomi-politik bağlamda yayılması Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra gerçekleşmiştir. Kapitalizmin neoliberal politikalarla kurumsallaşma süreci de bu döneme denk düşmektedir.

Serbest piyasa, rekabet ve özel girişimi önceleyen neoliberalizm küresel sistemde farklı seviyelerde olmakla birlikte sayısız ticaret anlaşmasına ve hükümet politikasına nüfuz etmiş; sanayi sonrası "tüketici vatandaşlığı"nın temelleri de giderek devlet iktidarını ve coğrafi sınırlamaları aşan sermayenin hareketliliği üzerine inşa edilmiştir (Bianchi, 2002: 295).

Neoliberal birikim modeliyle sermayenin uluslararası akışkanlığı daha önce olmadığı kadar artmış; bu durum bir taraftan bireylerin sınıfsal konumlarını derinden etkilerken, diğer taraftan sermayenin küresel düzeyde bir rekabet içine sürüklenmesine neden olmuştur. Küresel kapitalizm koşullarında giderek artan bu rekabet sorununu çözüme ulaştırma, karlılık oranlarını artırma, pazarı genişletme arayışı ulus devletler düzeyinde hizmet ticaretinin serbestleştirilmesiyle sağlanmaya çalışılmıştır (Güzelsarı, 2003: 120). 1990'lı yıllara gelindiğinde küreselleşme eğilimleri hız kazanmış; GATT yerini Dünya Ticaret Örgütü'ne (DTÖ) bırakırken; Kuzey Amerika Serbest Ticaret Antlaşması (NAFTA) ve Asya Pasifik Ekonomik İşbirliği (APEC) gibi yeni ekonomik bütünleşme girişimleri ortaya çıkmış; diğer taraftan Avrupa Birliği (AB), 1993 yılında yürürlüğe giren Maastricht Antlaşması'yla ekonomik bütünleşme sürecini başka bir düzeye taşımıştır.

Marx tüm çalışmalarında özellikle Grundrisse'de "bir dünya pazarı yaratma eğilimi, doğrudan sermaye kavramının kendisinde verilmiştir. Her sınır, aşılması gereken bir engel olarak görünür. [...], sermaye ulusal engellerin ve önyargıların ötesine geçmektedir..." (Marx, 1973: 408-410) söylemiyle kapitalizmin küreselleşme zorunluluğuna açıkça atıfta bulunmuştur. Bu, kapitalizmin yekpare, homojen bir güç olduğu ya da her yerde piyasaların küresel sermaye akışı ve ticari serbestleşmeye aynı şekilde karşılık vereceği anlamına gelmemektedir. Farklı kapitalist ekonomilerin varlığı ve daha da önemlisi farklı ülkelerde devletin kendine özgü yönelimleri, kapitalizmin küreselleşmesini düzensiz bir hale getirmektedir (Bianchi, 2011: 25-26).

Neoliberalizmin her türlü devlet müdahalesinden arındırılmış bir serbest piyasalar ütopyası yaratma arzusuna karşın; pratikte bu süreç, önce piyasa egemenliğini dayatmak, daha sonra piyasalaştırmanın çelişkilerini ve sonuçlarını yönetebilmek adına baskıcı devlet müdahalelerinin çarpıcı bir biçimde artmasını zorunlu kılmıştır (Peck vd., 2012: 23). 1970'li yılların ikinci yarısından günümüze dünya genelinde egemen olan neoliberal anlayışta devlete biçilen rol, sermayenin yeniden dağıtımını kolaylaştıracak düzenlemeleri ve mekanizmaları hayata geçirmek olmuştur.

Sermaye sahipleri, sermaye birikimi için uygun koşulları yaratmada her zaman devletle birlikte çalışmıştır (Harvey, 2005: 143). Aslında neoliberal küreselleşme devletin piyasadan çekilmesiyle birlikte gerçekleşmemiştir. Aksine bu süreçte sermaye birikiminin koşullarını optimize etmek için, "piyasaya dayalı serbest girişim sistemi"ne uygun bir şekilde, devletin gücü yeniden yapılandırılmıştır (Gill, 1995: 400). Dolayısıyla neoliberalizmde piyasa, devletin kendiliğinden "küçülmesi" sonucunda ortaya çıkan doğal bir oluşum değildir. Tam tersine, neoliberalizm aktif olarak devlet müdahalesini ya da Foucault'un (2010: 120) tanımlamasıyla "aktif yönetimsellik" gerektiren bir sistemdir. Foucault (2010) piyasa ve ekonomiyi neoliberal toplumun rasyonalitesinin, yönetim tekniklerinin ve gerçeklik rejimini üreten mekanizmaların dayandığı siyasal-yönetimsel araçlar bütünü olarak tanımlar. Buna göre, neoliberalizmin piyasanın tahakkümü olarak değerlendirilmesi; neoliberal yeniden inşanın toplumsal çerçevesinin üzerini örter. Ekonominin ve politikanın ayrışması ise neoliberalizmin kurumsal olarak yeniden üretilmesini sağlar.

Kapitalist birikim koşullarının neoliberalizm doğrultusundaki yeni biçimi, uluslararası sermaye akışkanlığını ve hızını artırarak emek gücü piyasalarını, emek süreçlerini, üretim ve tüketim kalıplarını esnekliğe yönlendirmektedir. Bu durum yeni üretim sektörleri doğurarak ve finansal hizmetleri güçlendirerek ticari, örgütsel ve teknolojik yeniliklerin temposunu büyük ölçüde hızlandırmıştır. Teknolojik gelişmelerle esnekleşip akışkanlığı artan sermaye, küresel ölçekte hareket kabiliyetini güçlendirerek en küçük coğrafi birime kadar uzanabilen bir yapıya sahip olmuştur (Harvey, 2010: 170).

Küresel Kapitalist Yeniden Yapılanma Sürecinde Sermayenin Yeni Limanı: Turizm

Günümüzde turizm, küçük ve bağımsız işletmelerden çevrimiçi rezervasyon acenteleri ile tur operatörü, otel ve havayolu endüstrilerindeki ulusötesi şirket zincirlerine kadar geniş bir yelpazede yer alan serbest piyasa girişim biçimleriyle (Bianchi, 2009: 494), dünya genelinde sermaye birikiminin önemli araçlarından biridir (Britton, 1991: 451). Turizm endüstrisinin küreselleşme süreci, farklı ölçeklerde ortaya çıkan çeşitli aktörler ve kurumlar arasındaki karmaşık ilişki ağlarının gelişmesiyle şekillenmiştir (bkz. Church vd., 2000; Shaw ve Williams, 2004; Hazbun, 2008; Mosedale ve Albrecht, 2011).

II. Dünya Savaşı sonrası turizmi de kapsayan hizmet ticaretinin önündeki engellerin kaldırılması amacıyla düzenlenen Hizmet Ticareti Genel Anlaşması (The General Agreement on Trade in Services/GATS); vize işlemleri, tüm ulaşım sistemleri, hatta belediye, su ve sağlık hizmetleri de dahil turizm sektörünün ilişkili olduğu tüm hizmetlerin özelleştirme silsilesine dahil edilmesini zorunlu kılmıştır (Yılmaz, 2004: 69). Tüm bu hizmetlerin özellikle geç kapitalistleşmiş ülkelerde ağırlıklı olarak kamu hizmetleri kapsamında verildiği göz önüne alındığında GATS'la birlikte bir mülkiyet değişimi ortaya çıkmış; ulaşım ağına dahil olan otogar, istasyon, liman ve vize hizmetlerinin tek bir merkezden yürütülmesi zorunluluğu da söz konusu hizmetlerde tekelleşmeye yol açmıştır. Bu dönemde turizm, istihdam artışı, döviz girişi, teknoloji transferi, gelişen sermaye ve Batı değerleriyle daha “modern yaşam”ın teşvik edilmesi için bir kalkınma stratejisi olarak tanıtılmıştır. Bu doğrultuda Birleşmiş Milletler’in 1963 yılında uluslararası seyahat ve turizme ilişkin düzenlemiş olduğu konferansta ise devletlerin ticari anlaşmalar ve ekonomik planlar bakımından turizme daha fazla özen göstermeleri gerektiği vurgulanmıştır (Telfer, 2002: 52). Turizmin, istihdam ve gelir yaratarak ekonomik büyümeye katkı sağlayacağı ve öncü turizm merkezlerinin çoğalmasıyla birlikte ekonomik faydaların “gelişmiş bölgeler”den “az gelişmiş” bölgelere yayılacağı öne sürülmüştür. Buna göre, turizm yalnızca sermaye ve teknik bilgi artışını değil aynı zamanda kalkınmanın ön koşulu olan “modern değerler”in yaygınlaşmasını sağlayacak; bu bağlamda turizm, tarım toplumundan hizmet sektörünün ağırlık kazandığı “modern toplum”a geçiş sürecinde katalizör görevi üstlenecektir (Roney, 2011: 63).

II. Dünya Savaşı sonrası bağımsızlığını yeni kazanmış çok sayıda devlet, yerel otel zincirlerinin oluşturulması da dahil olmak üzere devlet kaynaklı turizm kalkınma modeli benimsemiştir. Ancak bu ülkelerin birçoğu geniş kapsamlı turizm projelerinin finansmanı için kredi kuruluşlarından borçlanmak zorunda kalmıştır. Örneğin 1960-1965 yılları arasında yüzde 40’ı devlet kaynaklarıyla kurulan konaklama tesisleri için Tunus, uluslararası kredi kuruluşlarına borçlanmıştır (Telfer, 2002). Benzer şekilde Dünya Bankası, Türkiye’deki Güney Antalya Turizm Kalkınma Projesi, Dominik Cumhuriyeti’ndeki Puerto Plata Resort, Kore Cumhuriyeti’ndeki Pomun Lake Resort ve Bali’deki Nusa Dua Resort gibi çok sayıda turizm projesi için finansman sağlamıştır (Telfer, 2002: 57-58). Turizmde yabancı yatırımların ekonomiyi canlandıracağı ve ödemeler dengesine yardımcı olacağı iddiasına karşılık; uygulamalar, öne sürülen bu iyileştirmelerin yaşanmadığını göstermiştir. Khan (1997) çok fazla turist almasına rağmen Asya, Güney Amerika, Afrika ve Karayipler’de ekonomik eşitsizliklerin, toplumsal ve kültürel tahribatın varlığına dikkat çekmektedir.

1970’li yıllara gelindiğinde ortaya çıkan yapısal krizin kontrol altına alınması için IMF ve Dünya Bankası öncülüğünde kamu iktisadi teşekküllerinin ve devlet çalışanlarının sayısının azaltılmasını, kamusal varlıkların özel şirketlere satıl-

masını ve yabancı yatırımlara izin vermek için ekonominin serbestleştirilmesini dayatan yapısal uyum programları hazırlanmıştır. Ayrıca uluslararası kuruluşlar tarafından turizmin gelişiminde özel sektörün önemi vurgulanmış; turizm sektöründe devletin etkinleştirici olması gerekliliğine dikkat çekilmiştir. Krizden çıkış adına uygulamaya konulan neoliberal politikaların sonucunda turizmde devlet yatırımları azaltılmıştır. Diğer taraftan bu politikalar turizmle doğrudan ilintili olan karayolu, demiryolu gibi ulaşım sistemlerinin, altyapı yatırımlarının ve sağlık hizmetlerinin özelleştirilerek metalaşmasına yol açmıştır.

1980'lerin borç krizi ve Sahra Altı Afrika ve Latin Amerika'nın bazı bölgelerinde IMF ve Dünya Bankası'nın yapısal uyum programlarının yıkıcı mirasından sonra (bkz. George, 1992; Hawkins ve Mann, 2007) kalkınma politikaları yapısal uyuma yönelik sert piyasa reformlarından, yoksulluğun azaltulmasını ve "sürdürülebilir kalkınma"yı hedefleyen mikro düzeydeki müdahalelere yönelmiş (Dünya Bankası, 1989, 1992); imalat sektöründe karlar düşerken hizmet sektörü görece karlı hale gelmeye başlamıştır. "Sanayisizleşme" olarak da kavramsallaştırılan bu süreçte turizm, sermayenin yeni limanlarından biri olmuştur. Bu süreçte egemen ideoloji çerçevesinde turizm, bir kalkınma seçeneği olmaktan çok küresel ekonomiye açılan bir kapı olarak değerlendirilmiştir. Kitle turizminin gelişimine dönük politikaların sürdürüldüğü bu dönemin en belirgin özelliği ise devletin öncü ve örnek tesisler kurması yerine özelleştirme politikaları olmuştur. Bu doğrultuda Türkiye, Malezya, Endonezya gibi geç kapitalistleşmiş ülkelerde hükümetler turizm sektörüne yerli ve yabancı sermaye yatırımlarını çekecek teşvikler, vergi indirimleri ve toprak tahsisi gibi geniş bir yelpazede farklı politikalar izlemiştir (Aykaç, 2009: 14). Ayrıca bu süreçte turizme açılan bölgelerde tarım sektöründen "modern" turizm sektörüne geçiş ciddi bir emek dönüşümünü başlatmıştır. Piyasaya hakim olan büyük işletmelerin bulunduğu bu bölgelerde istihdam politikaları, şartları sağlayan yerel emeğe ve ülkenin farklı yerlerinden gelen göçmen işçilere yönelik olmuş (Aykaç, 2009: 42) ve bu durum emek göçünün başka bir ayağını oluşturmuştur.

Diğer taraftan turizme ilişkin uluslararası sektörel kuruluşlar endüstrinin küresel kapitalist yeniden yapılanma sürecinde önemli rol oynamışlardır. Bu bağlamda 1990 yılında kurulan ve kamuoyu oluşturma, politika geliştirme ve lobicilik faaliyetleri aracılığıyla ulusötesi turizm şirketlerinin çıkarlarını ve faaliyetlerini destekleme rolünü üstlenen Dünya Seyahat ve Turizm Konseyi (WTTC), küresel turizm endüstrisinin önemli uluslararası aktörlerinden biri olmuştur. Çevre ve Kalkınma başlıklı raporunda WTTC'nin kurumsal eğilimi ve dönemin uluslararası turizme yönelik düzenlemelerine ilişkin hoşnutsuzluğu açıkça görülmektedir:

Ashında politikacıların, avukatların, sosyologların ve yürütme organlarının uluslararası seyahat ve turizmin karmaşıklığına ilişkin gerekli bilgiye sahip olduklarına dair belirti yoktur. Sürdürülebilir turizmin

gelişiminin güvence altına alınmasını telkin etme ve düzenleme hususunda konumlanmamışlardır. En iyi ihtimalle engeller oluşturarak turizm arzını kontrol edebilirler ancak uluslararası talebin geleceğini olumlu yönde etkileyemezler (WTTC, 1993:11).

Ancak Hof ve Blazquez-Salom (2015) “sürdürülebilirlik” doğrultusundaki yeniden yapılandırma girişiminin ve “daha yüksek kaliteli” turizme yönelik stratejik çeşitlendirmenin sermaye emilimine ve dolayısıyla sınırlı ekolojik kaynakların, özellikle de suyun, yoğun bir şekilde kullanımına ve sömürülmesine yönelik bir maske oluşturduğunu belirtmektedir. Balear Adaları'nın tam da bir sürdürülebilir turizm modeli olarak övüldüğü 1993-2011 yılları arasında İspanya emlak ve inşaat sektörlerine yapılan yabancı sermaye yatırımlarının yüzde 350 ve Balear Adaları'na ise yüzde 1.274 gibi şaşırtıcı oranda artması spekülatif sermaye girişlerinin (Hof ve Blázquez-Salom, 2015: 6) büyüklüğünü ve yoğunluğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

WTTC, UNWTO gibi sektörel, AB gibi bölgesel ve Dünya Bankası, IMF gibi uluslararası kuruluşların daha fazla ekonomik serbestleşmenin ekonomik büyümeyi sağlayacağı yönündeki fikir birliği; turistlerin ve emek gücünün sınır ötesi hareketliliğini kolaylaştırmak ve turizm yatırımlarını serbestleştirmek amacıyla yapılan bölgesel işbirliği anlaşmalarının da temelini oluşturmuştur (Hall, 2000).

Turizmin küreselleşme sürecine ivme kazandıran faktörlerden bir diğeri ise teknoloji alanında yaşanan gelişmeler ve özellikle bilgi ve iletişim teknolojilerinin ucuzlayarak yaygınlaşması olmuştur. Bilginin değerli bir metaya dönüşmesiyle birlikte bu alanda faaliyet gösteren özel enformasyon şirketleri ortaya çıkmış; genel olarak küresel şirketlerin, özel olarak ise bilginin işlenme gerekliliğinin oldukça yüksek olduğu turizm endüstrisinin bilgiye ve bilgi üretimi için kullanılan teknolojilere olan bağımlılığı artmıştır. Turizm endüstrisinde bilgi teknolojilerinin kullanımı 1970'li yıllarda bilgisayarlı rezervasyon sistemlerinin geliştirilmesiyle başlamış, 1980'li yıllarda küresel dağıtım sistemlerinin ve 1990'lı yıllarda internetin kullanımıyla yaygınlaşmıştır. Bilgi ve iletişim teknolojilerinde ortaya çıkan gelişmeler sonucunda turizm endüstrisi dijital dönüşüme yönelmiş; mobil entegrasyon, mesajlaşma platformları, chatbotlar, yapay zeka, nesnelerin interneti ve sanal gerçeklik gibi araçları operasyonlarında kullanmaya başlamıştır. Turizmde tüm iş yapma şekillerini değiştiren ve birçok farklı sektörün entegre olmasını sağlayan dijitalleşme sürecinde ise seyahat acentaları önemli bir rol oynamıştır. Seyahat araştırmaları aşamasından başlayarak, seyahatlerin sona ermesine kadarki tüm süreçte seyahat acentaları bireylerin turistik deneyimlerini baştan sona gözlemleyen önemli bir oyuncu konumuna dönüşmüştür (EY, 2019). Günümüzde turizm şirketleri elektronik ortamda giderek büyümekte (Wood, 2001; Murphy ve Tan, 2003); turizm endüstrisindeki büyük şirketler çevrimiçi hizmetler sunmaya yönelmektedir. Diğer taraftan Airbnb, Booking.com, TripAdvisor, Travelocity gibi küresel seyahat endüstrilerinde yeni dijital araçların hızla

büyümesi, dijital ekonomide yeni değer yaratma biçimlerinin ve birikim sınırlarının açıldığı ve bazı durumlarda daha belirgin yoğunlukta bir kurumsal zenginlik ve agresif bir kapitalist genişlemenin de sinyallerini vermektedir.

Ulaşım teknolojilerinde meydana gelen hızlı gelişmeler sonucunda ulaşım araçlarının hız, fiyat, kapasite ve konfor faktörlerinde ortaya çıkan gelişmeler de turizmin küresel ölçekte yayılmasında büyük rol oynamıştır (Mullings, 1999). Havayollarına yönelik deregülasyon faaliyetleriyle birlikte uçak bileti fiyatlarının düşmesi hem hava taşımacılığının artmasına hem de tur fiyatlarının düşmesine yol açmıştır. Ulaştırma alanında ortaya çıkan bu gelişmeler uluslararası turizm endüstrisini kitlesel paket turlarının oluşturulmasına yöneltmiştir. Böylece seyahat acentaları ve tur operatörlerinden ulaştırma şirketlerine, yiyecek-içecek sektöründen konaklama sektörüne kadar turizm endüstrisinin bir çok alt sektörü çokuluslu şirketler aracılığıyla uluslararasılaşmıştır (Soyak, 2009: 20- 23). Havayolu öncelikli ulaştırmaya dayanan kitle turizminin, destinasyon bölgesinde büyük alt yapı ve üst yapı yatırımlarına ek olarak büyük ölçekli sermaye-yoğun yatırım tesislerini gerektirmesi, zaman içerisinde uluslararası oligopolcü tur operatörleri ve zincir konaklama-otel tesislerinin bütünleşmiş olarak yönlendirdiği bir turizm pazarına yol açmıştır. Bu yapı destinasyon bölgelerinde yabancı sermayeye, yabancı talebe ve yabancı ortaklığa bağımlı ve büyük ölçüde yabancıların denetiminde bir turizm endüstrisinin gelişimini harekete geçirmiştir (Dinç, 1996: 109).

Diğer taraftan 2000'li yıllarda yaşanan iki önemli gelişme turizm sektöründeki sermaye yapısını doğrudan etkilemiştir. Bunlardan ilki, ABD'de 11 Eylül 2001 tarihinde Dünya Ticaret Merkezi ve Pentagon'a yönelik gerçekleştirilen saldırıdır. 11 Eylül Saldırısı dünya siyasetinde olduğu kadar dünya turizmi ve dolayısıyla dünya ekonomisi üzerinde önemli sonuçlar ortaya çıkarmıştır. WTTC (2002) ve rilerine göre, bu saldırıların etkisiyle dünya turizm talebinde yüzde 7,4'lük bir düşüş gerçekleşmiş ve dünya çapında on milyon kişi işten çıkarılmıştır. Ayrıca saldırılar sonrasında havayolu ulaşımı sektörü finansal açıdan büyük zararlara uğramış; Avrupalı Sabena ve Swissair havayolu işletmesi aynı yıl iflas etmiştir. 2002 yılının ortalarında ABD'nin en büyük havayolu işletmelerinden biri olan USAir iflas sürecini başlatmış (Inglada ve Rey, 2004: 441); ABD hükümeti 15 milyar dolarlık yardım paketiyle birçok havayolu işletmesini iflastan kurtarmıştır. Tüm bunlarla birlikte saldırıların hava ulaşımında güvenliğin yeterli olmadığını ortaya çıkarması ve saldırıların psikolojik etkisi, ulaşımında havayolları tercihinde ani bir düşüşe yol açmıştır (Morell ve Alamdari, 2002). Ayrıca saldırıyı izleyen dönemde havaalanlarının güvenlik sistemlerinin yenilenmesine yönelik devreye konulan önlemler firmalara ek maliyet yüklemiştir. 11 Eylül saldırıları ve ardından ABD'de güvenlik önlemlerinin en üst düzeye çıkarılması, ABD hava trafiğinin yasaklanması, ABD borsalarında havayolu şirketlerine ve eğlence sektörü şirketlerine ait hisselerde meydana gelen ani düşüşler, uçak seyahatinde doluluk oranlarının ve

yolcu sayısının düşmesi (Torum, 2002) bir yandan havayolu ulaşımı sektöründe oligopolistik bir yapı ortaya çıkarırken diğer taraftan turizm endüstrisinde büyük işsiz kitleler yaratmıştır.

İkincisi, günümüzde etkileri devam eden 2008 küresel finans krizidir. Krizin etkilerinin ortaya çıkmasıyla birlikte işten çıkarmalar ve ücretlerin düşürülmesi tatil beldelerinde turizm hizmetlerine yönelik uluslararası talebi daraltmış; 2008 yılı sonunda uluslararası turist varışları ciddi ölçüde düşmüştür. Kriz, yalnızca turizm şirketlerini değil aynı zamanda turizm endüstrisiyle ilişkili olan tüm şirketleri etkilemiştir (UNWTO and ILO, 2013: 6). Uluslararası turist varışları 2009 yılının Mart ayında yüzde 12'lik düşüşle zirveye ulaşmış ve sektörde aynı yılın Ekim ayına kadar kesintisiz 15 ay boyunca negatif büyüme kaydedilmiştir. 2009 yılında uluslararası turist varışları küresel ölçekte yüzde 4 oranında azalırken; turizm gelirleri yüzde 6 oranında düşmüştür. 2008 krizi, turizm endüstrinin küresel düzeyde karşılaştığı ilk ciddi kriz olmuştur. Kriz, bölge içi ve yurt içi seyahat de dahil olmak üzere kısa mesafeli seyahatlerin lehine seyahat alışkanlıklarında önemli değişiklikler ortaya çıkarmış ve uzun mesafeli seyahatlerde ciddi düşüşler yaşanmıştır (UNWTO, 2010: 3). Harvey (2009) mevcut krizin neoliberalizmin sonunu temsil ettiğini öne sürerken; çok sayıda ulusal hükümet yabancı sermaye önündeki engelleri daha da azaltmak suretiyle turizm endüstrisini canlandırma-ya çalışarak bu krize cevap vermeye girişmiştir (UNWTO, 2009).

Turizm, çokça küresel ölçekte yaşanan derin kriz ve toplam talebi artırmak yoluyla kapitalist durgunluktan çıkış için bir mekanizma olarak sunulmuştur. Dahası, turizmin bu koşullar altında istihdam ve gelir için fırsatlar sunabileceği; turizmde üretimin ve mübadelenin tarım, inşaat, ulaşım vb. sektörlerle olan bağlantılarının bu sektörlerin gelişimi için büyük bir potansiyel yaratabileceği ileri sürülmektedir. Ancak sömürü koşulları bir yana turizm endüstrisinde, özellikle büyük oteller ve teknolojik olarak gelişkin büyük yolcu gemilerinde, büyük ölçekli sermaye yoğun yatırımlar sonucunda emek istihdamı ciddi ölçüde azalmıştır (Bianchi, 2011).

Özetle, 1980'li yıllarla birlikte sermayenin dünya piyasalarına entegrasyonu ile ivme kazanan küreselleşme, dünyanın üç temel hizmet sektöründen biri olan turizm sektörünün de uluslararası boyutta büyümesini sağlamıştır. Döviz geliri sağlamak üzere tasarlanmış bir faaliyet olarak turizm sektörünün önemi de küresel kapitalist yeniden yapılanma sürecinde artmıştır. Hem devletler hem de devlet-üstü otoriteler tarafından yapılan müdahaleler geç kapitalistleşmiş ülkelerin turizme yönelik olarak yeniden yapılandırmasına hizmet etmiştir. Bununla birlikte bu durum devlet iktidarının zayıflaması ya da yabancı kapitalist egemenliğinin kaçınılmazlığı anlamına gelmemektedir. Turizm sektörünün yabancı yatırıma açılması pek çok ülkede rejimin gücünü tehdit etmekten ziyade konsolide etmesini sağlamıştır (Bianchi, 2005; Daher, 2007). Neoliberal küreselleşmenin getirdiği örgütsel ve yapısal dönüşümler, temel sektörlerin, pazarların ve da-

ğretim kanallarının üzerindeki hakimiyetleri sayesinde tekeli avantajı kullanan büyük, bütünlük ve kurumsal turizm işletmelerinin daha fazla büyümelerini sağlamıştır (Mosedale, 2006).

Küresel Turizm Endüstrisinde Ulusötesi Turizm Şirketlerinin Yeri

Kitle turizminin ilk genişleme evrelerinin yaşandığı 1950'li ve 1960'lı yıllarda turizm üretiminin coğrafi dağılımı büyük ölçüde eski sömürge ticaret ağlarını yansıtmaktaydı. Merkez ve çevre ülkeler arasındaki egemenlik sistemini eşitsiz bir kapitalist üretim biçimi olan turizmle birleştiren neo-sömürgeci bağımlılık yaklaşımı; “üçüncü dünya” devletlerinin, sömürge yönetimi altındayken kendilerine dayatılan üretim biçimleri ve ticaret modellerinin sonucunda, sosyal ve ekonomik organizasyonlarında “ortak yapısal çarpıklıklar”a maruz kaldıklarını (Baran ve Sweezy, 1966; Kent, 1977; Davis, 1978; Britton, 1980, 1982) ileri sürmüştür. Böylesi bir ekonomik yapıdan ise büyük ölçüde yabancı turizm şirketleriyle ittifak içindeki küçük yerel elitler ile “Avrupa'nın sömürgeci sınıfının kalıntıları” faydalanmaktadır (Britton, 1980: 272).

Britton'a (1982) göre çok uluslu turizm işletmelerinin sahip oldukları tekeli kontrol ve bu işletmelerin turizm üzerinden orantısız bir şekilde gelir elde etme güçleri neticesinde “üçüncü dünya” destinasyonlarında sosyo-bölgesel eşitsizlikler artmıştır. Ancak bu yaklaşıma kuramsal genelleme ve coğrafi-tarihsel özgüllük arasındaki içsel gerilim, turizmin yerel ve bölgesel gelişim deneyimlerinin daha geniş sermaye ve karar alma çevreleriyle nasıl bağlantılı olduğunu aydınlatamadığı noktasında eleştiriler yöneltilmiştir. Bu eleştirilere göre ağırlıklı olarak birbirleriyle ticaret yapan ayrı ulusal ekonomilerle koşullandırılmış turizm kalkınması anlayışı; turizm sermayesi, ulus devletler ile yerel işletmeler arasındaki farklı eklenme biçimlerinin ve ulusal sınırları aşan ulusötesi ilişkilerin iç yüzünün anlaşılmasına mani olmaktadır (Bianchi, 2002: 284). Dolayısıyla küresel kapitalist yeniden yapılanma sürecinde ortaya çıkan farklılaşmış turizm ticaretinin ve gittikçe güçlenen ulusötesi turizm şirketlerinin turizmdeki güç kaynaklarını ve eşitsizlikleri ne şekilde ve ne ölçüde dönüştürdükleri önemli bir soru olarak karşımıza çıkmaktadır.

1980'li yıllarla birlikte uygulamaya konulan neoliberal politikalar ve sermayenin sınır ötesi hareketliliğinin önündeki engellerin kaldırılması turizm de dahil olmak üzere “Güney”deki hizmetlerin serbestleştirilmesinin önünü açmıştır (Dünya Kalkınma Hareketi, 2003). Bu politikalar şimdiye kadar “yasak bölge” olarak tanımlanan bölgelerde konaklama, kentsel miras, ekoturizm gibi bir çok sektöre daha fazla yabancı sermayenin katılımını teşvik etmiştir (Duffy, 2002; Bianchi, 2005; Negussie, 2006; Daher, 2007). Daha belirgin bir biçimde, uluslararası finansal akışların büyümesi bir dizi “yeni” kurumsal yatırımcının finansal piyasalarda sermaye artırımı yoluyla hem mevcut hem de yeni destinasyonlarda

lüks tatil merkezleri inşa etme girişimlerine yol açmıştır (Levy ve Scott-Clark, 2008).

Küresel turizmin üretim ve tüketim organizasyonunun kompleks ve çeşitli olmasına karşın (Ioannides ve Debbage, 1998), 1990'ların başlarından itibaren daha büyük kurumsal oluşumlar birleşme, devralma ve stratejik ittifaklar aracılığıyla küresel seyahat endüstrilerindeki önemli "alt sektörler"e giderek daha fazla hakim olmaya başlamıştır (bkz. Bywater,1998). Bu durum, Karayipler'deki yolcu kapasitesinin yaklaşık yüzde 80'inin sadece iki şirket tarafından tutulduğu küresel gemi seyahati endüstrisinde açıkça görülmektedir (Wood, 2004: 159). Ayrıca Alman nakliye ve lojistik firması Preussag AG'nin turizm devine dönüşmesi hem sermayenin turizmle ilişkili sektörlerle girerek karını maksimize etmeye çalışması hem de Marx'ın vurguladığı sermayenin merkezileşme eğiliminin düzeyini göstermesi bakımından önemlidir.

Uluslararası turizm endüstrisinin organizasyonu son kırk yılda radikal bir yenden yapılanma sürecine girmiş, bu süreçte az sayıdaki ulusötesi turizm şirketinin turizm endüstrisindeki yoğunluğu artmıştır. Ulusötesi turizm şirketlerinin örgütsel yapısı ve ulusötesi sermaye müdahalesinin kapsamı turizm endüstrisinin bileşenleri olan tur operatörleri, oteller, havayoları ve benzeri sektörlerle ve bu sektörlerle ilişkili olan destinasyonların tarihsel koşullarına göre değişiklik arz etmektedir.

Tur operatörleri esas olarak kiralık havayolları ve turizm meta zincirinin farklı bölümlerinin koordine ve kontrol edilebilmesini sağlamak üzere ortaya çıkmıştır. Teknolojik gelişmeler, özellikle 1970'lerde bilgisayarlı rezervasyon sistemlerinin ortaya çıkması ve 1980'lerde turizm talebinin uluslararasılaşması sonucunda tur operatörlerinin faaliyetlerinin kapsamını ve tatil yerlerinin gittikçe genişleyen coğrafi ağına bağlı olan şirketleri ve tedarikçileri kontrol etme kabiliyetlerini önemli ölçüde artırmıştır. Ulusötesi turizm şirketleri, varış noktalarındaki yerel konaklama tedarikçilerinden kendileri için düşük fiyatlar üzerinde pazarlık yapabilmelerinin bir sonucu olarak da oligopsonistik güç elde etmişlerdir (Williams, 1995: 171).

Ulusötesi turizm şirketlerinin piyasa gücü Güney Avrupa turizm destinasyonlarında açıkça görülmektedir. Güney Avrupa ülkelerinin tarihsel olarak Avrupa politik ekonomisindeki çevresel konumu, onları Kuzey Avrupalı tur operatörlerinin ve yatırımcılarının yönetim uzmanlığına ve belli bir düzeyde de sermayelerine bağımlı hale getirmiştir. Örneğin Fransa'ya seyahat eden İngiliz turistlerin yaklaşık yüzde 30'u, Yunanistan'a seyahat eden turistlerin ise yaklaşık olarak yüzde 80'i tur operatörleri aracılığıyla seyahatlerini gerçekleştirmektedir (Ioannides, 1998: 142). Bu nedenle Yunanistan'ın az sayıda tur operatörü tarafından kontrol edilen bir piyasaya olan tarihsel bağımlılığı, müşterilerini kaybetme korkusuyla sözleşme koşullarını kabul etmek zorunda kalan yerel otel işletmecilerinin pazarlık gücünü zayıflatmıştır (Buhalis, 2000).

Sabit maliyetleri ve riski bu şekilde düşürme stratejisi yalnızca ulusötesi tur operatörleriyle sınırlı değildir. 1970'li yıllardan bu yana ulusötesi otel zincirleri doğrudan mülkiyet sahipliği için giderek artan bir şekilde yönetim sözleşmeleri ve isim hakkı (franchise) sözleşmeler gibi ortaklık hakkı vermeyen sözleşme biçimlerini kullanmaya başlamıştır (Wood, 1979: 282). Diğer taraftan büyük tur operatörlerinin birçoğu önde gelen tur operatörlerini satın almak yoluyla pazar paylarını konsolide etmeye çalışmışlardır. Bu yolla büyük tur operatörleri, belirli destinasyonlara ait uzmanlık bilgisinin yanı sıra, mülkiyet değişiminin farkında olmayan ve küçük şirketler tarafından uzun yıllar içerisinde kurulan “sadık müşteri” tabanını sermayeleştirmiştir (O'Connor, 2000).

Coğrafi olarak birbirinden uzak olan turizm olanakları sağlayıcılarının doğrudan müşterilerle iş yapmalarına imkan veren çevrimiçi rezervasyonların artmasına karşılık Madeley'e (1996: 8) göre ulusötesi turizm şirketleri küresel turizm endüstrisindeki hakimiyetlerini korumaktadır. Ayrıca Latin Amerika'da örneğin Meksika'da Grupo Posadas ve Doğu Asya'da örneğin Hong Kong'da Yeni Dünya/Rönesans Otelleri gibi bölgesel düzeyde ulusötesi turizm şirketlerinin ortaya çıkmasıyla birlikte ağırlıklı olarak Batı merkezli şirketlerin gücü kemiklemiştir (Bianchi, 2002: 287). Bu örüntü, havayolu şirketlerine anti-tröst yasalarından kaçınmalarına imkan veren stratejik küresel ittifaklar sayesinde birkaç mega hava yolu şirketinin kontrolü merkezileştirmeyi sağladığı küresel havayolu endüstrisinde çok daha belirgindir. 1978 yılında ABD'de ve 1997 yılında Avrupa'da hava yollarına ilişkin düzenlemeler, mega havayolu şirketlerinin kayda değer gelir ve pazar payı elde etmesini sağlayan, Amerikan Havayolları'na ait olan SABRE gibi, bilgisayarlı rezervasyon sistemlerinin çoğalmasına neden olmuştur (Clancy, 1998: 138). Yüzlerce farklı hava yolu şirketini içeren 400 farklı ittifakın varlığına karşın; Lufthansa, SAS, United Airlines, Air Canada, Tayland, Varig, İngiliz Midland ve Türk Hava Yolları'nın da aralarında bulunduğu Star Alliance gibi birkaç büyük ittifak dünya pazarının büyük çoğunluğunu kontrol etmektedir.

Harrison (2015), geç kapitalistleşmiş ülkelerin ekonomik, politik, sosyal ve kültürel olarak “gelişmiş ülke” ortaklarına bağımlı olduğuna dikkat çekmekte; özellikle pazarlık gücünü kullanan uluslararası şirketlerin, otel gruplarının ve tur operatörlerinin küçük ortakların karlarını en aza indirdiklerini belirtmektedir. Harrison (2015: 54) ayrıca yönetim ve isim hakkı sözleşmeleri, ülkelere iade edilen turizm gelirleri, verilecek hizmetlerin ithalatı ve otel inşaatlarıyla oluşan sızıntılar nedeniyle bu ülkelerin sömürdüklerini ileri sürmektedir. Yine “Anklav Turizm” olarak adlandırılan turizm türünde neredeyse her şeyin ödemesi turist gönderen ülkede tamamlanmakta, turistler Anklav tatil köylerinin içinde kalarak destinasyonu neredeyse hiç görmemektedir. Bu durumda gidiş-dönüş uçak bileti dışında kalan harcamalar, turistlerin geldikleri ülkede kalmaktadır (Anderson, 2018).

Diğer taraftan kurumsal otel zincirleri zaman zaman ülke içindeki mevzuata ilişkin düzenlemeleri kendi lehlerine şekillendirmek, kamusal alanlara ayrıcalıklı erişim sağlamak ve çok düşük fiyatlardan metalaştırılabilir varlıkları satın almak için yoksul Orta Amerika devletlerinin borçluluğundan istifade etmiştir (Buades, 2009: 69-72). Uluslararası Barcelo şirketinin Nikaragua'da daha önceden devlet tarafından işletilen Montelimar Hotel'ini devralması örneğinde bu durum görülmektedir. Sermaye fazlasına yönelik karlı açılım fırsatları arayışı aynı zamanda 1980'lerde gelişmiş kapitalist devletlerde eski rıhtımlar, kordonlar ve sanayi bölgelerinin turizm, eğlence, ofis ve özel konutların kombinasyonundan oluşan karma karlı kullanım alanlarına dönüştürüldüğü "kentsel dönüşüm" sürecine de öncülük etmiştir (Harvey, 2010; Beauregard, 1998).

1980'lerden bu yana turizmde ulusötesi sermaye yatırımlarının rolündeki çarpıcı artış, küresel kapitalizmin hala ABD iş kültürünün küreselleşmesiyle güçlü bir şekilde ilişkili olmakla birlikte, herhangi bir ulus devletin hegemonik gücünün doğrusal bir şekilde yayılımını temsil etmemektedir (Arrighi, 1998). Hoogvelt (1997)'e göre bu süreçte belirgin olan şey, devletleri, bölgeleri, şirketleri ve işçileri rekabetçi olmaya zorlayan "küresel piyasa disiplini"dir (Hoogvelt, 1997: 125). Küresel bir piyasa disiplininin etkileri Batılı hizmet kalitesi standartlarının lüks otellerden küçük ölçekli ekoturizm pansiyonlarına kadar çeşitli turizm hizmetinin sunulduğu alanlara giderek daha fazla nüfuz etmesi örneğinde açıkça görülmektedir. Aslında ulusötesi otel şirketlerinin gücü de, yerel operatörleri belirli bir çalışma biçimine zorlayan şirkete özgü kalite konusundaki itibarlarını kiralama veya satma kapasitelerinden kaynaklanmaktadır (Clancy, 1998: 132- 133).

Sermayenin kar arayışı küreselleşme ekonomisini ve karlı yatırımlar için örneğin yeni "turistik" hizmet geliştirmek ve turizmin gelişimi için yeni alanlar açmak gibi sürekli yeni pazar arayışlarını sürdürmeye devam etmektedir. Rekabet zorunluluğu yalnızca üretici güçlerin gelişimi için belirli bir "disiplin"i dayatmakla ve kapitalist girişimi yenilikçi olmaya zorlamakla yetinmemektedir. Rekabet zorunluluğu aynı zamanda güvencesiz çalışmaya, ücret kesintilerine ve işsizliğe yol açarak işçinin karşısında kapitalistin gücünü artırmaktadır. Bu durum, yerel işletmelerin gittikçe artan oranda piyasa odaklı hat doğrultusunda yeniden yapılandırılmalarıyla sonuçlanabilmekte veya işletme sahiplerini işçilerin sosyal haklarının daraltılması ve çevre kirliliği gibi sosyal ve çevresel maliyetleri yasal olarak mümkün olduğu ölçüde dışsallaştırma arayışına zorlayabilmektedir (Sharpley, 2009: 153). Bu tür baskılar yabancı sermaye (tur operatörleri) ve varlığını korumak için genellikle ayrıcalıklı koşullardan daha azını kabul etmeye "zorlanan" yerel tedarikçiler arasındaki gerilime zemin oluşturmaktadır (Buhalis, 1999; Mosedale, 2006).

Diğer taraftan daha büyük kapitalist turizm işletmeleri piyasaya girdiklerinde küçük ölçekli hanehalkı turizm işletmeleri belirli bir gedik piyasa için hizmet sunmaya devam ederek büyüyebilmektedir. Bununla birlikte kapitalist işletme-

lerin tam olarak gelişmediği dünyanın bazı bölgelerinde hane halkı ya da aile işletmeleri turizm sektörüne hakimdirler (Cohen, 1982; Michaud, 1991). Avrupa'nın merkez kapitalist ülkelerinde bile, özellikle güney bölgelerinde, turizm konaklama sektörünün büyük bir kısmı aile şirketi olan küçük ve orta ölçekli turizm işletmelerinden oluşmaktadır (Smeral, 1998). Aile mülkiyetindeki küçük ölçekli turizm işletmeleri, özellikle yerel hizmetlerin sağlanmasında sahip oldukları tekeli konumlarının tehdit altında olduğu durumlarda, yabancı sermayeye ve büyük şirketlere karşı çıkabilmektedirler. Bununla birlikte bu durum Marx'ın belirttiği gibi farklı kapitalistlere ve girişimcilere yönelik rekabet mantığıyla çelişmemektedir. Tüm turizm işletmeleri, büyüklüğüne ve sahiplik yapısına bakılmaksızın, kar güdüsüyle hareket etmektedir (Sharpley, 2009: 154). Turizm işletmesi yürüten ya da sermaye fazlasını spekülative mülkiyet yatırımlarına yönlendiren yerel girişimciler kar arayışlarında genellikle benzer şekilde agresiftirler (Bianchi ve Santana Talavera, 2004). Bu tür rekabetçi baskılar, Kanarya Adaları örneğinde olduğu gibi, küçük ölçekli yatırımcıların varlıklarını koruyabilmek için düşük kaliteli apartman inşaatına dayalı spekülative bir turizm gayrimenkul geliştirme modelinde açıkça görülmektedir (Bianchi, 2004: 515). Burada Adam Smith'in ileri sürdüğü "görünmez el" in işleyişine engel olan durumu Dunn (2009: 75) tek bir sermayedar için rasyonel ve kazançlı olanın kolektif sermaye için irrasyonel olabileceği şeklinde ifade etmektedir.

Sonuç

1980'li yıllarla birlikte neoliberalizm tüm dünyada uygulamaya konulan ekonomi politikalarına damgasını vurmuş; dünya neoliberal küreselleşme politikalarıyla kalkındırılmaya çalışılmıştır. Neoliberal ideoloji, her ne kadar devletin müdahalesinden arındırılmış; rekabetçi, açık ve düzenlenmemiş piyasaların sosyo-ekonomik kalkınma için en uygun mekanizma olduğu inancına dayansa da; gündelik siyasi pratikler ve bunların toplumsal etkileri ile neoliberalizmin idealize ettiği bu anlayış arasında büyük çelişkiler söz konusudur. Neoliberal politikaların teorisi ve pratiği arasındaki çelişkiler tam da neoliberalizmin doğasından kaynaklanmaktadır (Peck vd., 2012: 21-24). Bu bağlamda neoliberal küreselleşmenin dinamikleri, başlangıcından bugüne kapitalizmin esas teşkil eden sermaye ve ücretli emek çelişkisinin yansımalarından ve aynı zamanda bu yansımaların somut ifadesini bulduğu siyasi örgütlenmelerin aldıkları biçimlerden bağımsız değildir (Yeldan, 2002: 20).

Küreselleşmenin hakim anlayışta artan ulaşım ve iletişim imkanları, mesafelerin kısalması, dünyanın küçülmesi, kültürlerin kaynaşması ve benzeri olumlu söylemlerle tanımlanmaya çalışılmasına karşılık; gelir dağılımında ülke içi ve ülkeler arası artan eşitsizlikler, yeni hegemonya biçimleri ve tüketim kültürünün yayılması görmezden gelinmektedir. Kapitalizmin küreselleşme düzeyi hakkındaki anlaşmazlığa ve farklı kapitalizm türlerinin varlığına rağmen, kar amaçlı ser-

maye birikiminin tahakkümü ve ücretli emeğin sömürüsü aracılığıyla kapitalist gelişmenin dinamikleri sürdürülmektedir (Perrons, 1999: 94).

Neoliberal küreselleşme sürecinde hizmetler sektörünün ön plana çıkmasıyla birlikte özellikle kitle turizminin küresel olarak genişlemesi sonucunda turizm, sermaye birikiminin önemli araçlarından birine dönüşmüş; bir kalkınma seçeneği olmaktan ziyade küresel ekonomiye açılan bir kapı olarak değerlendirilmiştir. Neoliberal küreselleşme sürecinde turizm sermaye birikiminin önemli bir aracı haline gelirken; bu süreçte ortaya çıkan gelişmeler de turizmin küresel ölçekte büyümesine büyük bir ivme kazandırmıştır. Örneğin 1990'lı yıllarda erken kapitalistleşmiş ekonomilerin finansal sistemlerini serbestleştirmelerinin ardından spekülasyon finansman ve tüketici kredisinin genişlemesi, kurumsal karlılığı ve ekonomik büyümeyi sürdürmenin bir yolu olarak daha büyük önem kazanmıştır (Lapavitsas, 2009). Neoliberal kapitalizmde ortaya çıkan bu köklü değişiklikler, çeşitli kurumsal ve finansal aktörler tarafından kontrol edilen otel ve konaklama sektörlerinde karmaşık yatırım modellerine geçişe zemin hazırlamıştır (ILO, 2010: 29-32). Buradan hareketle gelecekteki çalışmaların, finansal sistemin turizm üzerindeki etkilerine ışık tutmalarının önemli olduğu düşünülmektedir.

Neoliberal küreselleşme sürecinde yalnızca seyahat edenlerin sayısı değil, turizm faaliyetlerinin formları da değişmiştir. Kamu kuruluşlarının ve kamusal hizmetlerin özelleştirilmesini salık veren neoliberal politikalar sonucunda karayolu, demiryolu gibi ulaşım sektörlerinin ve otel altyapısının özelleştirilmesinin en büyük etkilerinden biri turizm üzerinde ortaya çıkmıştır. Özellikle sağlık hizmetlerinin özelleştirilmeye başlanmasıyla sağlık hizmetleri alanı turizm endüstrisinin çok önemli bir parçası haline gelmiş; çok sayıda medikal turizm şirketi ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda, medikal turizmin kapitalist yeniden yapılanma sürecindeki yerini ve medikal turizm şirketlerinin farklı bölgelerdeki sosyo-ekonomik etkilerini inceleyen daha fazla sayıda eleştirel çalışmaya ihtiyaç vardır.

Üretim sürecinin yeniden yapılanmasında bilgi, iletişim ve ulaştırma teknolojilerindeki gelişmeler oldukça önemli bir rol oynamış; küresel rekabet baskısı turizm endüstrisinde faaliyette bulunan şirketleri de küresel kapitalizmin egemen iktidar ilişkileri çerçevesinde geliştirilen bilgi, iletişim ve ulaştırma teknolojilerini yoğun bir şekilde kullanmaya yöneltmiştir. Küresel seyahat endüstrisinde Airbnb, Booking.com, TripAdvisor gibi çevrim içi aracı şirketlerin hızla büyümesi yeni değer yaratma biçimlerinin ve birikim sınırlarının açılmasına yol açmıştır. Bu nedenle turizmin ekonomi politik analizinde, günümüz turizminin karmaşık ve çok ölçekli endüstriyel organizasyonunu ve kar elde etme biçimlerini köklü bir şekilde yeniden yapılandıran sermaye birikim güçlerine yer verilmesinin önemli olduğu düşünülmektedir.

Turizmin küreselleşmesi iktidar ilişkilerinin yeniden yapılandırılma sürecine ivme kazandırmıştır. Bu değişimin merkezinde ulusötesi turizm şirketlerinin artan hakimiyeti ile bölgesel ve küresel düzeyde yapısal gücü artan piyasa işleyişi yer almaktadır. Böylece neoliberal küreselleşme güçleri turizmde giderek daha ayrılmış ve karmaşık bir üretim, dolaşım ve mübadele coğrafyasının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Turizmde hizmet üretiminin değişen örgütsel yapıları eş zamanlı olarak mülkiyetin giderek artan oranda ulusötesileşmesine, diğer taraftan mobil turizm sermayesinden pay kapma yarışında belirli bölgelerin katılımında gözle görülür bir artışa yol açmıştır. Bu süreçte küresel ölçekte yeni turizm bölgelerinin oluşturulmasına karşın, egemen eğilim piyasa güçlerinin mevcut turizm bölgelerinde yoğunlaşması olmuştur.

Diğer taraftan ulusötesi şirketlerin sermaye gücü ve ülke ekonomileri üzerindeki etkileri, bu şirketlerin birçok ülkenin siyasetine ve yasalarına doğrudan veya dolaylı yollarla müdahale etmelerine imkan sağlamıştır. Dünya Ticaret Örgütü, Dünya Bankası, AB, Dünya Seyahat ve Turizm Konseyi (WTTC) gibi uluslar arası kurumlar, özellikle ulusötesi turizm sermayesinin çıkarlarının yerel kurumsal düzenlemelerle sınırlandırıldığı durumlarda, turizmin neoliberal küreselleşme sürecine güçlü bir kurumsal ivme kazandırmışlardır. Bu durum turizmin gelişiminin tamamen ulusötesi şirketlerin hakimiyetinde olduğu ve her koşulda sermaye birikimi mantığına uyduğu anlamına gelmemektedir. Gibson-Graham (1996)'ın belirttiği gibi, genel olarak kapitalizmin hegemonik bir sistem olarak tanımlanması egemen düzenin içinde var olan piyasa dışı etkileşimleri ve mekanizmaları gizleyebilir. Turizm zaman zaman yerel aktörler ve topluluklar tarafından, ulusötesi şirketlerin takip ettiği endüstri konsolidasyonu ile çelişen, küçük ölçekli, halka dayalı alternatif gelişim biçimlerini kolaylaştırmak için kullanılabilir (Higgins-Desbiolles, 2006). Bununla birlikte II. Dünya Savaşı sonrası bir bütün olarak turizm endüstrisinin büyümesinde az sayıdaki ulusötesi şirketin yönlendirici olduğu ve bu şirketlerin kapitalist genişlemeyi kolaylaştırma işlevi açıktır. Tarihsel süreçte kapitalist dönüşüm ve genişlemede turizm endüstrisinin yerini ve rolünü daha iyi anlamak için, gelecekteki çalışmalar turizmin gelişiminde yer alan ulusötesi kapitalist sınıfın çeşitli unsurları arasındaki somut ilişkilere, bunların farklı yerlerdeki kompozisyonlarına ve etkilerine ışık tutabilir.

Turizmin yakın tarihinin de açıkça gösterdiği üzere, küresel kapitalizm düzensiz ve çelişkili bir biçimde genişlemekte ve çeşitlenmektedir. Turizm kapitalizminin sürekli değişen karakteri göz önüne alındığında turizmde farklı firmalar ve destinasyonlar arasındaki geniş mülkiyet ilişkileri yelpazesinin varlığı (Gibson, 2009: 529) küreselleşen kapitalizmden bağımsız, kendi kendine yeten turizm ekonomilerinin varlığı anlamına gelmemektedir. Küreselleşme ve neoliberalizm, turizm aracılığıyla sermayenin gücünü yeniden canlandırmayı teşvik etmiş ve böylece Marx'ın (1974) vurguladığı sermayenin yoğunlaşmasına ve merkezileşmesine yönelik eğilimleri ortaya çıkarmıştır.

Kaynakça

- Anderson, W. (2018) "Anklav Turizm ve Gelişmekte Olan Destinasyonlar Üzerindeki Etkileri", (çev. R. Bostancı ve O. Alili), *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 29, 1, 90-105.
- Arrighi, G. (1998) "Globalization and the Rise of East Asia", *International Sociology*, 13, 1, 59-77.
- Aykaç, A. (2009) *Yeni İşler, Yeni İşçiler Turizm Sektöründe Emek*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Badger, A. (1996) "Tourism as Trade", *Trading Places: Tourism as Trade* (der. A. Badger vd.), Londra: Tourism Concern, 9-23.
- Baran, P. ve Sweezy, P. (1966) *Monopoly Capital*, New York: Monthly Review Press.
- Beauregard, R. (1998) "Tourism and Economic Development Policy in US Urban Areas", *The Economic Geography of the Tourist Industry: A Supply-Side Analysis* (der. D. Ioannides ve K. Debbage), Londra: Routledge, 220-234
- Bianchi, R.V. (2002) "Towards a New Political Economy of Global Tourism", *Tourism & Development: Concepts and Issues* (der. R. Sharpley ve D. Telfer), Channel Veive Publications, 165-299.
- Bianchi, R. V. (2004) "Tourism Restructuring and the Politics of Sustainability: A Critical View from the European Periphery", *Journal of Sustainable Tourism*, 12, 6, 495-529.
- Bianchi, R. V. ve Santana Talavera, A. (2004) "Between the Land and the Sea: Exploring the Social Organisation of Tourism Development in a Gran Canaria Fishing Village", *Contesting the Foreshore: Tourism, Society and Politics on the Coast* (der. J. Boissevain ve T. Selwyn), Mares: Amsterdam University Press, 83-108.
- Bianchi, R. V. (2005) "Euromed Heritage: Culture, Capital and Trade Liberalisation: Implications for the Mediterranean City", *Journal of Mediterranean Studies*, 15, 2, 283-318.
- Bianchi, R. (2009) "The "Critical Turn" in Tourism Studies: A Radical Critique", *Tourism Geographies*, 11, 484-504.
- Bianchi, R. V. (2011) "Tourism, Capitalism and Marxist Political Economy", *Political Economy of Tourism: A Critical Perspective* (der. J. Mosedale), Londra: Routledge, 17-37.
- Boratav, K. (1997) "Ekonomi ve Küreselleşme", *Emperyalizmin Yeni Modeli Küreselleşme*, (der. I. Kansu), Ankara: İmge Kitabevi.
- Bourdieu, P. (1998) "The Essence of Neoliberalism", *Le Monde Diplomatique*, December.
- Britton, S. G. (1980) "The Evolution of a Colonial Space-Economy: The Case of Fiji", *Journal of Historical Geography*, 6, 3, 251-274.
- Britton S. G. (1982) "The Political Economy of Tourism in the Third World", *Annals of Tourism Research*, 9, 331-359.
- Britton, S. G. (1991) "Tourism, Capital and Place: Towards a Critical Geography of Tourism", *Environment and Planning : Society and Space*, 9, 451-478.
- Buades, J. (2009) *Do not Disturb Barceló, Viaje a las entrañas de un imperio turístico*, Barcelona: Icaria.
- Buhalis, D. (1999) "Tourism on the Greek Islands: Issues of Peripherality, Competitiveness and Development", *International Journal of Tourism Research*, 1, 5, 341-358.
- Buhalis, D. (2000) "Relationships in the Distribution Channel of Tourism: Conflicts Between Hoteliers and Tour Operators in the Mediterranean Region", *International Journal of Hospitality and Tourism Administration*, 1, 1, 113-139.
- Bywater, M. (1998) "Who Owns Whom in the European Travel Industry?", *Travel and Tourism Analyst*, 3, 41-59.
- Castree, N. (2010) "Neoliberalism and the Biophysical Environment 1: What 'neoliberalism'is, and what difference nature makes to it", *Geography Compass*, 4, 12, 1725-1733.
- Church, A., Ball, R., ve Bull, C. (2000) "Public Engagement with British Tourism: The National, Local and the European Union", *Tourism Geographies*, 2, 312-336.

- Clancy, M. (1998) "Commodity Chains, Services and Development: Theory and Preliminary Evidence from the Tourism Industry", *Review of International Political Economy*, 5, 1, 122-148.
- Cohen, E. (1982) "Marginal Paradises: Bungalow Tourism on the Islands of Southern Thailand", *Annals of Tourism Research*, 9, 2, 189-228.
- Daher, R. F. (2007) "Tourism, Heritage and Urban Transformations in Jordan and Lebanon: Emerging Actors and Global-Local Juxtapositions", *Tourism in the Middle East: Continuity, Change and Transformation* (der. R. F. Daher), Clevedon: Channel View Publications, 263-307.
- Dardot, P. ve Laval, C. (2012) *Dünyanın Yeni Aklı, Neoliberal Toplum Üzerine Deneme* (çev. I. Ergüden), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Davis, D. E. (1978) "Development and the Tourist Industry in Third World Countries", *Society and Leisure*, 1, 2, 301-322.
- Diñç, H., (1996) "Kitle Turizmine Dönüşük Politikaların Faturası ve Bir Karşı Tepki: Alternatif Turizm Arayışları", *Sürdürülebilir Turizm: Turizm Planlamasına Ekolojik Yaklaşım*, MSÜ Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, İstanbul.
- Duffy, R. (2002) *A Trip Too Far: Ecotourism, Politics and Exploitation*, London: Earthscan.
- Dunn, B. (2009) *Global Political Economy: A Marxist Critique*, London: Pluto Press.
- EY (2019), EY Türkiye Turizm Sektörü Dijitalleşme Yol Haritası, [https://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/Seyahat_Acentalari_Dijital_Donum_Raporu/\\$File/Turizm%20Sektoru%20Dijitallesme%20Yol%20Haritasi%20Raporu.pdf](https://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/Seyahat_Acentalari_Dijital_Donum_Raporu/$File/Turizm%20Sektoru%20Dijitallesme%20Yol%20Haritasi%20Raporu.pdf), Erişim Tarihi: 20.07.2019.
- Foucault, M. (2010) *The Birth of Biopolitics: Lectures at the Collège de France*, UK: Palgrave Macmillan.
- George, S. (1992) *The Debt Boomerang: How Third World Debt Harms Us All*, London: Pluto.
- Gibson-Graham, J. K. (1996) *The End of Capitalism (As We Knew It): A Feminist Critique of Political Economy*, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Gibson, C. (2009) "Geographies of Tourism: Critical Research on Capitalism and Local Livelihoods", *Progress in Human Geography*, 33, 4, 527-534.
- Gill, S. (1995) "Globalisation, Market Civilisation, and Disciplinary Neoliberalism", *Journal of International Studies*, 24, 3, 399-423.
- Güzelsarı, S. (2003) "Küresel Kapitalizmin "Anayasası": GATS", *Praksis*, 9, 117-142.
- Hall, C. M. (2000) "Territorial Economic Integration and Globalisation", 7th ATLAS International Conference, North-South: Contrasts and Connections in Global Tourism, June 18-21st, Savonlinna, Finlandiya.
- Hardin, C. (2014) "Finding the 'Neo' in Neoliberalism", *Cultural Studies*, 28,2, 199-221.
- Harrison, D. (2015) "Development Theory and Tourism in Developing Countries: What Has Theory Ever Done For Use?", *IJAPS*, 11, 1, 53-82.
- Harvey, D. (2005) *The New Imperialism*, Oxford: Oxford University Press.
- Harvey, D. (2009) "Is this really the end of neoliberalism?", Counterpunch, Mart, 13, <http://www.counterpunch.org/harvey03132009.html> (01.11.2019).
- Harvey, D. (2010) *Postmodernliğin Durumu* (çev. S. Savran), İstanbul: Metis Yayınları.
- Hawkins, D. ve Mann, S. (2007) "The World Bank's Role in Tourism Development", *Annals of Tourism Research*, 34, 2, 348-363.
- Hayek, F. V. (1944) *The Road to Serfdom*, The University of Chicago Press.
- Hazbun, W. (2008) *Beaches, Ruins, Resorts: The Politics of Tourism in The Arab World*, Minneapolis/Londra: University of Minnesota Press.
- Higgins-Desbiolles, F. (2006) "More than an 'Industry': The Forgotten Power of Tourism as a Social Force", *Tourism Management*, 27, 1192-1208.

- Hirst, P. ve Thompson, G. (1996) *Globalization in Question*, Cambridge Polity Press.
- Hof, A., ve Blázquez-Salom, M. (2015) "Changing Tourism Patterns, Capital Accumulation, and Urban Water Consumption in Mallorca, Spain: a Sustainability Fix?", *Journal of Sustainable Tourism*, 23, 5, 770-796.
- Hoogvelt, A. (1997) *Globalisation and the Postcolonial World: The New Political Economy of Development*, Londra: Macmillan.
- ILO (2010) *Developments and Challenges in the Hospitality and Tourism Sector*, Geneva: International Labour Office.
- Ioannides, D. (1998) "Tour Operators: the Gatekeepers of Tourism", *The Economic Geography of the Tourist Industry* (der. D. Ioannides and K. G. Debbage), Londra: Routledge, 139-1158
- Ioannides, D. ve Debbage, K. (1998) "Post-Fordism and Flexibility: the Travel Industry Polyglot", *Tourism Management*, 18, 4, 229-241.
- Inglada, V. ve Rey, B. (2004) "Spanish Air Travel and the September 11 Terrorist Attacks: A Note", *Journal of Air Transport Management*, 10, 6, 441-443.
- İnsel, A. (2008) "Dünyanın Zenginleri ve Zenginliğin Şiddeti", *Birikim Dergisi*, 232/233, 48-55.
- Jessop, B. (2008) "Küreselleşme, Devlet, Kriz ve Gelecek Üzerine Söyleşi", (çev. Toplumsal Araştırmalar Çeviri Kolektifi), *Yeniden Devrim*, Kış 2008, 75-93.
- Jóhannesson, G. T. ve Huijbens, E. (2010) "Tourism in times of crisis: Exploring the discourse of tourism development in Iceland", *Current Issues in Tourism*, 13, 5, 419-434.
- Kazgan, G. (2005) *Küreselleşme ve Ulus-Devlet*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniv. Yayınları.
- Kent, N. (1977) "A new kind of sugar: Tourism in the Pacific", *Tourism in the Pacific* (der. B. R. Finney ve K. A. Watson), Honolulu: East-West Center, 169-198.
- Khan, M. M. (1997) "Tourism Development and Dependency Theory: Mass Tourism vs. Ecotourism", *Annals of Tourism Research*, 24,4, 988-991.
- Kiely, R. (1995) *Sociology and Development*, London: UCL Press.
- Lapavistas, C. (2009) Financialised capitalism: crisis and financial expropriation, Discussion Paper No. 1. Research on Money and Finance, SOAS, www.soas.ac.uk/rmf/papers/file47508.pdf, (29.04.2019).
- Levy, A. ve Scott-Clark, C (2008) "Country for Sale", *The Guardian Weekend Magazine*, 26 Nisan 2008, 30-41.
- Madeley, J. (1996) Foreign Exploits: *Transnationals and Tourism*, CIIR Briefing, London: Catholic Institute for International Relations.
- Marx, K. (1973) *Grundrisse*, Harmondsworth: Penguin.
- Marx, K. (1974) *Capital: A Critical Analysis of Capitalist Production*, Volume 1. London: Lawrence and Wishart.
- Mason, P. (2015) *Post-Capitalism: A Guide To Our Future*, London: Allen Lane.
- Michaud, J. (1991) "A Social Anthropology of Tourism in Ladakh (India)", *Annals of Tourism Research*, 18, 4, 605-621.
- Morrell, P. S. ve Alamdari, F. (2002) "The Impact of 11 September on the Aviation Industry: Traffic, Capacity, Employment and Restructuring", *Sectoral Activities Programme Working Paper*, 2002.
- Mosedale, J. (2006) "Tourism Commodity Chains: Market Entry and Its Effects on St. Lucia", *Current Issues in Tourism*, 9,4, 436-458.
- Mosedale, J. (2011) "Thinking Outside the Box: Alternative Political Economies in Tourism", *The Political Economy of Tourism: A Critical Perspective* (der. J. Mosedale), London and New York: Routledge, 93-108.
- Mosedale, J., ve Albrecht, J. (2011) "Tourism Regulation and Relational Geography: The Global, Local and Everything in Between", *The Political Economy of Tourism: A Critical Perspective* (der. J. Mosedale), London and New York: Routledge, 243-255.

- Mullings, B. (1999) "Globalization, Tourism, and the International Sex Trade", *Sun, Sex And Gold: Tourism and Sex Work in the Caribbean*. Oxford: Rowman & Littlefield, 55-81.
- Murphy, J. ve Tan, I. (2003) "Journey to Nowhere? E-mail Customer Service by Travel Agents in Singapore", *Tourism Management*, 24: 543-550.
- Negussie, E. (2006) "Implications of Neo-liberalism for Built Heritage Management: Institutional and Ownership Structures in Ireland and Sweden", *Urban Studies*, 43, 10, 1803-1824.
- O'Connor, J. (2000) "The Big Squeeze", *Tourism in Focus*, Summer: 4-5
- Perrons, D. (1999) "Reintegrating Production and Consumption, or Why Political Economy Matters", *Critical Development Theory: Contributions to a New Paradigm* (der. R. Munck ve D. O'Hearn), Londra: Zed Books, 91-112.
- Peck, J. (2008) "Remaking Laissez-faire", *Progress in Human Geography*, 32, 1, 3-43.
- Peck, J., Theodore, N. ve Brenner, N. (2012) Neoliberalism Resurgent? Market Rule After the Great Recession, *South Atlantic Quarterly*, 111, 2, 265-288.
- Plehwe, D. (2009) "The Origins of the Neoliberal Economic Development Discourse", *The Road from Mont Pèlerin: The Making of the Neoliberal Thought Collective* (der. P. Mirowski ve D. Plehwe), Cambridge, MA: Harvard University Press, 238-279.
- Roney, S. (2011) *Turizm Sistemin Bir Analizi*, Ankara: Detay Yayıncılık.
- Sharpley, R. (2009) *Tourism Development and the Environment: Beyond Sustainability?*, Londra: Earthscan.
- Shaw, G. ve Williams, A.M. (2004) *Tourism and Tourism Spaces*, Londra: Sage.
- Smeral, E. (1998) "The Impact of Globalization on SMEs: New Challenges for Tourism Policies in European Countries", *Tourism Management*, 19, 4, 371-380.
- Smith, M. (2009) "Development and its Discontents: Ego-tTripping Without Ethics or Idea(l)s?", *Philosophical Issues in Tourism* (der. J. Tribe), Channel View Publications, 261- 277.
- Soyak, A. (2009) *Türkiye'ye Yönelik Yabancı Turizmin İktisadi Etkileri: Akdeniz ve Ege Bölgeleri Üzerine Bir Araştırma*, İstanbul: Derin Yayınları.
- Stearns, P. (2009) *Globalization in World History*, London: Routledge.
- Sweezy, P. M. (1970) *The Theory of Capitalist Development*, New York: Monthly Review.
- Telfer, D. J. (2002) "Development Teories and Tourism Theory", *Tourism and Development Concepts and Issues* (der. R. Sharpley ve D. Telfer), Clevedon: Channel View Publications, 261- 277.
- Torum, O. (2002) "Yeni Yılı Karşılarken Dünyada Havayolu Taşımacılığına Bakış", *Dünya*, 31 Aralık.
- Tribe, J. (2008) "Tourism: A Critical Business", *Journal of Travel Research*, 46, 245-255.
- UNWTO (2009) World Tourism in the Face of the Global Economic Recession, Press Release, May 12. http://www.unwto.org/media/news/en/press_det.php?id=4181&idioma=E, (01.11.2019).
- UNWTO (2010) *World Tourism Barometer*, Interim Update, April, Madrid: UNWTO.
- UNWTO (2011) *World Tourism Barometer*, 9,1, January 2011.
- UNWTO (2018) Tourism Highlights, 2018 Edition, www.e-unwto.org/doi/book/10.18111/9789284419876, (03.11.2019).
- World Tourism Organization and International Labour Organization (2013) *Economic Crisis, International Tourism Decline and its Impact on the Poor*, UNWTO, Madrid.
- Wallerstein, I. (2012) *Tarihsel Kapitalizm*, İstanbul: Metis Yayınları.
- Williams, A. M. (1995) "Capital and the Transnationalisation of Tourism", *European Tourism: Regions, Spaces and Restructuring* (der. A. Montanarir, A. M. Williams), Chichester: John Wiley, 163-176.

- Williams, A. M. (2004) "Toward a Political Economy of Tourism", *A Companion to Tourism* (der. A. Lew, C. M. Hall ve A. M. Williams), Oxford: Blackwell Publishing, 61–73.
- Wood, E. (2001) "Marketing Information Systems in Tourism and Hospitality Small-and medium-sized Enterprises: A Study of Internet Use for Market Intelligent", *Tourism Research*, 3, 283-299.
- Wood, R. E. (1979) "Tourism and Underdevelopment in Southeast Asia", *Journal of Contemporary Asia*, 9, 274-287
- Wood, R. E. (2004) "Global Currents: Cruise Ships in the Caribbean Sea", *Tourism in the Caribbean: Trends, Development, Prospects* (der. D. T. Duval), 152-171.
- WTTTC (1993) *World Travel and Tourism Review: Environment and Development*. Belgium: WTTTC.
- WTTTC (2002) End of the Tunnel in Sight for Travel and Tourism – Recovery Forecast Mid 2002., <http://www.wtttc.org/>, (29.10.2019).
- Yeldan, E. (2002) "Neoliberal Küreselleşmenin İdeolojinin Kalkınma Söylemi Üzerinde Değerlendirmeler", *Praksis*, 7, 19-34.
- Yılmaz, G. (2004) "Bu Tasarı, Kamu Hizmetlerinin Piyasalaştırılmasını Öngören GATS Hükümlerinin Türkiye'de Yaşama Geçirilmesi Aracıdır", *Kamu Yönetimi 1. Ulusal Kurultayı*, Malatya: İnönü Ün. Basımevi.